

Η ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΓΕΝΕΙΑΔΑΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ*

Ἡ προστασία ἀπὸ τὶς κλιματολογικὲς συνθῆκες, ἡ προσπάθεια τοῦ ἐνὸς φύλου νὰ γίνῃ ὅσο μπορεῖ πιὸ ἐλευστικὸ γιὰ τὸ ἄλλο, τὸ αἴθημα τῆς ντροπῆς ἀργότερα, κατὰλληλα καλλιεργημένο, ἡ μαγικὴ σκέψη, ἡ ἐμφυτὴ καλαισθησία εἶναι λόγοι ποὺ ἀνάγκασαν τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο νὰ «ντυθεῖ»¹.

Ἀνάλογα ἡ ἐνδυμασία² ρυθμίστηκε πολὺ νωρὶς ἀπὸ τὴν οἰκονομία, τὴν ταξικὴ διάκριση, τὸ κοινωνικὸ, θρησκευτικὸ, πολιτικὸ περιβάλλον, τὸ προσωπικὸ γοῦστο, τὸ φύλο, τὴν ἡλικία, τὸ ἐπάγγελμα κ.λπ., μὲ ἐμφανῆ τὰ διακριτικὰ τῆς σημεῖα, ποὺ ἔκαναν νὰ ξεχωρίζῃ ὁ ἄντρας ἀπὸ τὴ γυναίκα, ὁ ἀφέντης ἀπὸ τὸ δοῦλο, ἢ, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ μερικὰ παραδείγματα τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, ὁ Τοῦρκος ἀπὸ τὸν Ἕλληνα ἢ τὸν Ἑβραῖο, ὁ Ὀρθόδοξος Χριστιανὸς ἀπὸ τὸν Καθολικὸ ἢ τὸ Μωαμεθανὸ κ.λπ. Τέτοια διακριτικὰ σύμβολα μποροῦμε ἀνάμεσα σ' ἄλλα νὰ θεωρήσουμε τὸ κάλυμμα τοῦ κεφαλοῦ, τὴν κόμμωση, τὸ χρῶμα, τὸ ὕφασμα, τὰ κοσμήματα, τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα, τὴν ὑπόδηση, καὶ ἀκόμα τὴ διατήρηση ἢ ὄχι τῆς γενειάδας.

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ κ. Μ. Μερακλή γιὰ τὴν καθοδήγηση καὶ βοήθεια ποὺ μοῦ πρόσφερε γιὰ τὴν παρουσίαση αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Ἐκφράζω ἐπίσης τὶς εὐχαριστίες μου στοὺς καθηγητὲς κ. Φ. Κακριδὴ καὶ κ. Ν. Παναγιωτάκη γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις καὶ παρατηρήσεις τους.

1. James Laver, A concise History of Costume, London 1969, σ. 6 κ.έ. Γιὰ τὴ σχέση μαγείας καὶ ἐνδύματος εἰδικὰ βλ. Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens (=HDA), τ. IV (1931/32), στ. 1458-512 (Jungbauer). Κατὰ τὸν Jungbauer, ἡ μαγικὴ δύναμη τοῦ ἐνδύματος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ «συνάφεια» τοῦ ἐνδύματος μὲ τὸ σῶμα τοῦ προσφέρει μυστικὲς ζωτικὲς δυνάμεις, οἱ ὁποῖες γίνονται τόσο μεγαλύτερες, ὅσο στενότερη εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ τὸ ἔνδυμα. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ μαγικὴ ὑπεροχὴ τῶν ἐσωρούχων σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἀμφίεση (ᾠ.π., στ. 1458).

2. Μὲ τὴ λέξῃ «ἐνδυμασία» ἐνοοῦμε γενικὰ ὅτιδήποτε ἀφορᾷ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση (κάλυμμα κεφαλοῦ, κόμμωση, γενειάδα, μακιγιάζ, κόσμημα, ὑπόδηση κ.λπ.), ἐνῶ τὸ «ἔνδυμα» εἶναι τὸ «διὰ τὴν κάλυψιν τοῦ σώματος χρησιμεῦον (...), τὸ καλύπτον τὸ σῶμα καὶ τὰ σκέλη ἢ μέρος αὐτῶν τεμάχιον ἐξ ὕφασματος ἢ ἄλλου σχετικοῦ ὕλικου, εἴτε ὡς τοῦτο ἔχει, εἴτε κατόπιν εἰδικῆς κατεργασίας καὶ συρραφῆς» (βλ. πρόχειρα Νεώτερον Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν «Ἡλιος», τ. 6, τὶς λ. «ἔνδυμα» καὶ «ἐνδυμασία»).

Ἡ γενειάδα¹ εἶναι τὸ σύμβολο τοῦ ἀνδρισμοῦ καὶ τῆς δύναμης, ὡς τὸ κατεξοχὴν ἐξωτερικὸ σημάδι τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου. Περιέχει, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴν οὐσία τῆς ὑπαρξῆς ἐνὸς «ἀνδρικοῦ» προσώπου². Εἶναι τὸ κόσμημά του, αὐτὸ ποῦ τὸν ἐπιβάλλει, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ὑποδεέστερη ὑπαρξή, τὴ γυναίκα! Πρόκειται γιὰ ἀποψη, ποῦ τὴν εὐνόησε μὲ τὸν τρόπο τῆς καὶ ἡ Ἐκκλησία: «ὁ γὰρ Θεὸς τὴν μὲν γυναῖκα λείαν ἠθέλησεν εἶναι, αὐτοφνεῖ τῇ κόμῃ μόνῃ ὡσπερ ἵππον τῇ χαίτῃ γαυρουμένην, τὸν δὲ ἄνδρα καθάπερ τοὺς λέοντας γενεῖοις κοσμήσας καὶ τοῖς λαίοις ἠνδρωσε στήθεσι· δεῖγμα τοῦτο ἀλκῆς καὶ ἀρχῆς, (...) τοῦτο οὖν τοῦ ἀνδρὸς τὸ σύνθημα, τὸ γένειον, δι' οὗ καταφαίνεται ὁ ἀνὴρ, πρεσβύτερόν ἐστι τῆς Εὔας καὶ σύμβολον τῆς κρείττονος φύσεως...»³

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ σύμβολο ἀνδρισμοῦ καὶ δύναμης — ἴσως μάλιστα καὶ ἐξαιτίας αὐτοῦ — ἡ διατήρηση ἢ ὄχι τῆς γενειάδας θεωρήθηκε καὶ σύμβολο ἐπιβολῆς⁴, σοφίας⁵, ἡλικίας⁶, ὑποταγῆς⁷, ἐθνότητος⁸, θρησκευτικῆς διακρίσεως⁹, πένθους¹⁰ κ.λπ., στὰ χρόνια μας καὶ σύμβολο ἀντικομοφορισμοῦ¹¹.

1. Στὸ ἄρθρο μας ὁ ὅρος «γενειάδα» δηλώνει καὶ τὰ τρία τμήματα τῆς τριχοφύας τοῦ προσώπου: τὸ μουστάκι, τὰ γένεια στὸ πηγούνι καὶ στὶς παρεῖες, τὸ μούσι. Πλήθος ἄλλωστε λέξεων ὑπάρχει ποῦ ἀποδίδουν λεπτομερέστερες διακρίσεις καὶ «ἀποχρώσεις» τοῦ σημείου αὐτοῦ τῆς ἐμφανίσεως. Γιὰ τὸ λεξιλόγιο π.χ. τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων βλ. C. H. Daremberg - Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, τ. 1, 1, ἀνατ. Graz 1969, σ. 667.

2. HDA, τ. 1 (1927) στ. 929 (E. Stemplinger).

3. Κ λ ή μ ε ν τ ο ς Ἀ λ ε ξ α ν δ ρ έ ρ ς, Παιδαγωγός Γ', κεφ. III, σ. 198, 2-6 καὶ 14-16. (ἔκδ. Βιβλιοθήκης Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων τῆς Ἀποστολ. Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), τ. 7 (1956).

4. Στὸ πιὸ πάνω χωρίο τοῦ Κ λ ή μ ε ν τ ο ς, ὅπως βλέπουμε, δηλώνεται τὸ δικαίωμα ἐπιβολῆς τῆς ἀνδρικῆς ἐξουσίας πάνω στὸ γυναικεῖο φύλο. Ἀλλὰ καὶ ὁ «ἐξουσιαστής» ὄλων, ὁ Θεός, τόσο στοὺς Χριστιανοὺς ὅσο καὶ στοὺς ἀρχαίους, ἀπεικονίζεται γενειοφόρος. Πρόσωπα ἐξἄλλου στὰ ὁποῖα ἀποδόθηκαν θεϊκὲς τιμὲς ἀναπαριστάνονται μὲ γενειάδα· ὁ Ἰούλιος Καίσαρας π.χ. ἀπεικονίζεται μετὰ τὴ θεοποίησή του σ' ἓνα μετάλλιο μὲ γενειάδα, ἐνῶ προηγούμενα ἦταν ἐντελῶς ἀγένειος· εἶναι «μετὰ ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ ἡ σύγκλητος τὸν ἀνακήρυξε Θεὸ καὶ τοῦ ἀπένευμε θεϊκὲς τιμὲς» (Daremberg - Saglio, ὁ.π., σ. 670). Οἱ Daremberg - Saglio δικαιολογοῦν ἐδῶ τὴν ὑπαρξή τῆς γενειάδας ὑποστηρίζοντας, ὅτι ἡ «γενειάδα εἶναι σημάδι αἰώνιας νεότητος ποῦ τοῦ πρόσφερε ἡ ἀποθέωσή του»· σημάδι, θὰ λέγαμε ἐμεῖς, ἐπιβολῆς καὶ δυνάμεως, στοιχεῖα ἄλλωστε ποῦ διακρίνουν τὴ νεότητα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι στὴ Ρώμη αὐτὰ τὰ χρόνια ἄφηναν γένεια ὡς τὰ σαράντα· ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἦταν ἐντελῶς ζυρισμένοι.

5. Οἱ φιλόσοφοι διατηροῦσαν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὡς διακριτικὸ σημάδι μακριὰ γενειάδα, τὴ στιγμή ποῦ οἱ ἄλλοι, ἴσως, τὴν εἶχαν καταργήσει, κάτι ποῦ ἔδινε ἀφορμὴ γιὰ σαρκασμοὺς, σχόλια καὶ εἰρωνεῖες. Παροιμιώδεις ἔμειναν οἱ φράσεις «ἐκ πάγωνος σοφισταί» (Π λ ο υ τ. Συμποσ. προβλ. Ζ, σ. 709b), «ἐκ πάγωνος σοφοί», ὅπου δηλώνεται, βέβαια, ὅτι ἡ μακριὰ γενειάδα εἶναι μόνον ἐξωτερικὴ ἔνδειξη φρόνησης. Παρόμοιο εἰρωνικὸ περιεχόμενο ἔχει καὶ τὸ ἀκόλουθο ἐπίγραμμα τοῦ Λ ο υ κ ι α ν ο ῦ (Ἑλλ.γ. Ἀνθολ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά εἶναι σκόπιμο νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ γενειάδα μπορεῖ νὰ εἶναι, ἀπλῶς, ἓνας φυσικὸς καλλωπισμὸς ἢ μιὰ ἐνδειξὴ ἀνδρο-

ΙΑ, 430) «*εἰ τὸ τρέφειν πάγωνα δοκεῖς σοφίαν περιποιεῖν, /καὶ τράγος εὐπύγων αἰψ' ὀ-
λος ἐστὶ Πλάτων*». Μὲ τὸ ἴδιο νόημα ὑπάρχουν καὶ παροιμίαι καὶ σὲ ἄλλους καὶ νεότε-
ρους λαούς: π.χ. στὴ Ρωσία ἡ παροιμία «ἡ γνώση στὸ κεφάλι καὶ ὄχι στὴ γενειάδα» ἔχει
τὴν ἴδια σημασία μὲ τὴ νεοελληνικὴ «δὲν κρέμεται ἡ γνώση ἀπὸ τὰ γένεα» (βλ. σχετικὰ
Ν. Πολίτου, Παροιμίαι, τ. Γ', Ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 521-23).

6. Στὴν ἀρχαιότητα π.χ. οἱ νέοι δὲν ἀφηναν γένεα παρά μονάχα στὶς παρεῖες· ἄλλωστε
καὶ οἱ μορφῆς τῶν νέων Θεῶν ἀναπαριστάνονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Ὁ Ἀπόλλων ἀπεικον-
νίζεται πολλὰς φορὲς μὲ μιὰ φυόμενῃ γενειάδα ποὺ σκιάζει τουλάχιστον τὸν περίγυρο τῆς
παρεῖας. Ἡ ἡλικία ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ἡβη ἄλλοτε ἔχει γενειάδα κι ἄλλοτε ὄχι (Ἑρμῆς,
ἥρωες). Ἡ ἡλικία ὅμως τῶν ὠριμῶν ἀνδρῶν φαίνεται ὅτι διατηροῦσε γενειάδα, γι' αὐτὸ
καὶ οἱ μεγάλοι θεοὶ ἀπεικονίζονται γενειοφόροι (Ζεὺς, Ποσειδῶν, Πλούτων) (Daremb-
berg-Saglio, ὁ.π., σ. 669).

Στὴ Ρώμῃ ἀντίθετα, ὅπως εἶδαμε (σημ. 4), μετὰ τὰ σαράντα ζύριζαν ἐντελῶς τὴ
γενειάδα καὶ τὴν ἀφηναν μονάχα σὲ περίπτωσι πένθους.

7. Ὑποταγὴ καὶ ὑπακοὴ σημαίνει ἡ διαταγὴ ποὺ ἔδιναν στοὺς νέους προπάντων πο-
λίτες οἱ ἔφοροι τῆς Σπάρτης, μόλις ἀναλάμβαναν τὴν ἐξουσία: «ὡς Ἀριστοτέλης φησί,
*κείρεσθαι τὸν μύστακα καὶ προσέχειν τοῖς νόμοις, ἵνα μὴ χαλεποὶ ὦσιν αὐτοῖς, τὸ τοῦ
μύστακος, οἴμαι, προτεινοντές, ὅπως καὶ περὶ τὰ μικρότατα τοὺς νέους πειθαρχεῖν ἐθίζωσι*»
(Πλουτάρχου, Κλειομένης 9) Πβ. καὶ Daremb-berg-Saglio, ὁ.π., σ. 668
καὶ RE, III, 1 στ. 30 (λ. Bart). Τὴν ἴδια συμβολικὴ ἔννοια ἴσως ἔχει σήμερα στὶς στρα-
τιωτικὲς Σχολὰς Ἐφέδρων Ἀξιωματικῶν τὸ ὑποχρεωτικὸ κόψιμο τοῦ μουστακιῦ στὸ
πρῶτο στάδιο ἐκπαίδευσής τους. Στὸ δεῦτερο ὅμως στάδιο, ἔταν οἱ μαθητὲς εἶναι δηλαδὴ
«διοικοῦντες», ὑποχρεωτικὰ πάλι ἀφήνουν μουστάκι, σημάδι ἄρα ἐξουσίας.

Διαδομένο πολὺ ἦταν τὸ ἔθιμο νὰ κόβουν τὸ μισὸ γένι στοὺς αἰχμαλώτους· πρόκειται
γιὰ ἐνέργεια ποὺ σημαίνει προσβολή, ἀλλὰ καὶ ὑποταγή. Πβ. Daremb-berg-Sag-
lio, ὁ.π., σ. 668.

8. Τόσο ἡ πωγωνοφορία ὅσο καὶ τὸ σχῆμα τῆς, ἡ περιποίησή τῆς, τὸ μάρκος τῆς
κ.λπ. φανεράνουν τὴν ἐθνότητά. Ἡ γενειάδα π.χ. τῶν ἀρχαίων Ἀσσυρίων ἢ Σουμερίων
ἦταν ὀλότελα ἰδιόρρυθμη (βλ. ἀντίστοιχα Παγκόσμιον Ἱστορίαν τῆς Τέχνης, τ. 2, σ. 46.
εἰκ. 35, ἐκδ. ὄργ. «Χρυσὸς Τύπος» 1967· καὶ James Laver, ὁ.π., σ. 9).

Οἱ Ἑβραῖοι πάλι σχεδὸν πάντα διατηροῦσαν γενειάδα, ὅπως καθοριζόταν καὶ ἀπὸ
εἰδικὴ ἱερατικὴ διάταξη: «καὶ τὴν ὄψιν τοῦ πάγωνος οὐ ξυρήσονται» (Θρησκευτ. καὶ Ἡ-
θικὴ Ἑγκυκλ., τ. 4, Ἀθῆναι 1964, στ. 263, λ. γένειον).

9. Ὁ κληρὸς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας πάντα ἔφερε γενειάδα σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν
καθολικὸ κληρὸ· αὐτὸ ἦταν μιὰ ἀπὸ τίς αἰτίαι γιὰ τὸ σχίσμα (Θρησκ. καὶ Ἡθ. Ἑγκυκλ.,
ὁ.π., στ. 265). Οἱ καθολικοὶ ἱερωμένοι μισοαστεία, μισσοβαρὰ ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ Ὁρ-
θόδοξοι κινδυνεύουν, μὲ τὴ διατήρησιν τῆς γενειάδας, νὰ χάσουν τὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν:
*ἀμὴν λέγω ὑμῖν, εἰάν μὴ στραφῆτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παιδία, οὐ μὴ εἰσεέλθητε εἰς τὴν
βασιλείαν τῶν Οὐρανῶν* (κατὰ Ματθαῖον κεφ. 18, 3). Ἐχουν τὰ παιδιὰ γένεα; — Μαρ-
τυρία καθ. κ. Φ. Κακριδῆ.

10. Τὸ νὰ κόβει κανεὶς τὴ γενειάδα του ἢ, ἀντίθετα, νὰ τὴν ἀφήνει νὰ αὐξάνει καὶ νὰ
τὴν ἔχει ἀπεριποίητη, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ τίς κρατούσας συνήθειαι, ἦταν σημάδι
θλίψης καὶ πένθους (Daremb-berg-Saglio, ὁ.π., σ. 669). Ἀκόμα καὶ ὁ Δυτικὸς
κληρὸς, ὁ ὁποῖος τάχθηκε κατὰ τῆς γενειοτροφίας ὄχι μόνον τῶν κληρικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν

πρέπειας, όποτε ρυθμίζεται από τó προσωπικό γούστο, από τή μόδα (ή όποια όστόσο δημιουργείται σχεδόν πάντα από τις ανάγκες και τά γούστα τής ανώτερης τάξης¹) και όπωσδήποτε από τήν κοινωνική γενικά θέση του άτομου. Κατά κάποιo τρόπο συνοψίζοντας όλους τούς παράγοντες αυτούς οι D a r e m b e r g - S a g l i o γράφουν: «Μόνο συγκρίνοντας έναν μεγάλο άριθμό έργων από περιόδους άκμής τής τέχνης αντιλαμβανόμαστε πόση διαφοροποίηση μπορούσε να επιφέρει στη διαμόρφωση τής γενειάδας ή ηλικία, ή κοινωνική βαθμίδα, ή έθνική καταγωγή, τó γούστο και ή φαντασία²».

Στό άρθρο αυτό θα περιοριστούμε να δώσουμε, με όσα στοιχεία μās είναι γνωστά, τή συμβολική σημασία τής γενειάδας στην 'Αθήνα κυρίως, και κατά δεύτερο λόγο στην ύπόλοιπη 'Ελλάδα στα χρόνια τής Τουρκοκρατίας.

'Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για τήν ένδυμασία γενικά στα χρόνια τής Τουρκοκρατίας, παρμένες κι αυτές μέσα από τά εικονογραφημένα ή περιγραφικά χρονικά τών περιηγητών³ ή από ελάχιστες πηγές και μαρτυρίες. 'Ως πρós τις πηγές παρατηρούμε ότι ή ένδυμασία τών 'Ελλήνων τής

λαϊκών, πολλές φορές έσπασε τόν κανόνα σέ ένδειξη πένθους: ό Πάπας Κλήμης Ζ' άφησε γενειάδα ένδηλώνοντας τή λύπη του για τήν καταστροφή τής Ρώμης από τó δουκα τών Βουρβώνων (Θρησκ. και 'Ηθ. 'Εγκυκ., δ.π., στ. 265' βλ. και σ. 385 παρ. κειμ.).

11. 'Η επαναστατικότητα τών νέων, ή περιφρόνησή τους στο «κατεστημένο» εκφράστηκε και με μιάν άττημελησία στην έξωτερική εμφάνιση, κάτι που έρχόταν σέ αντίθεση με τήν «τακτοποιημένη» άστική τάξη. Πέρα άπ' αυτό ή διατήρηση τής γενειάδας μπορεί να ήταν και μιá προσπάθεια να μιμηθούν οι νέοι έξωτερικά ανθρώπους που τούς εξέφραζαν πολιτικά (Λένιν, Τσέ-Γκουεβέρα, Κάστρο, άντάρτες τών βουνών).

1. 'Ο αύτοκράτορας 'Αδριανός για παράδειγμα διατήρησε όλόκληρη τή γενειάδα του για να κρύψει κάποια έλαττώματα του προσώπου του, και αυτό στάθηκε άρκετό για να ξαναφέρει στη μόδα τήν πωγωνοφορία, ή όποια συνεχίστηκε σχεδόν χωρίς διακοπή ως τά χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου (D a r e m b e r g - S a g l i o, δ.π., σ. 670). 'Ο μιμητισμός άργότερα του 'Ιουλιανού του Παραβάτη, ύμνητή του άρχαίου πνεύματος, ξανάφερε επίσης τή γενειάδα στην επικαιρότητα (δ.π., σ. 670).

2. D a r e m b e r g - S a g l i o, δ.π., σ. 668.

3. 'Η άξιοπιστία τών περιηγητών και σ' αυτό τó θέμα είναι συχνά άμφισβητήσιμη και πρέπει να δεχόμαστε με πολλές έπιφυλάξεις τις μαρτυρίες τους. 'Ενδεικτικά αναφέρω ότι ό A n d r é G u i l l e t έγραψε όλόκληρο περιηγητικό χρονικό («Athènes ancienne et nouvelle et l'etat de l'empire des Turcs», Paris 1675), χωρίς ποτέ να έπισκεφθεί τήν 'Αθήνα. 'Εξάλλου πολλοί δέν αναφέρουν στα χρονικά τους σχεδόν τίποτα για τήν ένδυμασία ή, αν τó κάνουν, μεταχειρίζονται στις περιγραφές τους όχι τις σωστές όνομασίες του κάθε μέρους τής φορεσιάς, αλλά, ή άρχαία όνόματα (χιτών, σανδάλια κ.λ.π.) έπιδεικνύοντας έτσι τήν άρχαιομάθειά τους και τó πάθος τους να βρουν τή συνέχεια τής άρχαίας παράδοσης, ή τις περιπου αντίστοιχες όνομασίες του τόπου τους (veste, toque κ.λπ.), άκατάλληλες βέβαια, κι αυτές να βοηθήσουν στη σωστή περιγραφή τής ένδυμασίας. 'Ωστόσο μιá σύγκριση μεταξύ τους, μιá διασταύρωση πληροφοριών για τήν ίδια εποχή, τόν ίδιο χώρο, τó ίδιο αντικείμενο, θά μās οδηγούσε ίσως στην άξιοποίηση αυτής τής μοναδικής σχεδόν πηγής μαρτυριών γι' αυτή τήν εποχή.

Τουρκοκρατίας κανονίζοταν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ἀπὸ ἀλλεπάλληλα σουλτανικά διατάγματα¹ ποὺ καθόριζαν αὐστηρὰ τὸν τύπο τῆς φορεσιᾶς τοῦ ραγιᾶ².

Καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἡ γενειάδα ἐξακολούθησε νὰ θεωρεῖται σύμβολο διακριτικὸ ἡλικίας, κοινωνικῆς θέσεως, πένθους· κατ' ἀναλογία τὸ κόψιμό της, καὶ ἰδιαιτέρα τοῦ μουστακιοῦ, θεωρήθηκε, ὅπως θὰ δοῦμε σημάδι προσβολῆς, διαπόμπευσης καὶ ἐπιβολῆς τιμωρίας.

Ὡς σύμβολο ἡλικίας συνδέθηκε μὲ τὴν ὠριμότητα καὶ τὴ φρόνηση, στοιχεῖα ἀπαραίτητα γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ σεβασμὸ. «Ἐφαίνονταν ξεχωριστοὶ μὲ πολὺν γηραῖο», γράφει ἓνας «θρηνογράφος»³ τῆς Ἀθήνας ἀναφερόμενος στὴν πρεσβεία τῶν Ἀθηναίων ἐνώπιον τοῦ Σουλτάνου⁴.

Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς στὶς διδασχές του γράφει: «Εἶπα ἓνα λόγον καὶ διὰ τοὺς ἄνδρας πὺς φυσικὸν εἶναι τοῦ ἀνδρός, ὅταν πηγαίνει σαράντα πενήντα χρονῶν καὶ παίρνει καὶ ἀσπρίζει, καλὸν πράγμα εἶναι νὰ ἀφήνει τὰ γένεια. Καὶ ἐγὼ βλέπω ἐδῶ καὶ εἶναι καὶ ἐξήντα καὶ ὀγδοήντα χρονῶν γέροντες καὶ ἀκόμη ξουρίζονται. "Ὀλ' ἡμέρα παιδιὰ θέλετε νὰ εἴστε, παιδιὰ μου; Δὲν τὸ ντρέπεσθε νὰ ξουρίζεσθε; Δὲν ἤξευρεν ὁ Θεὸς ὅπου τὰ ἔδωσε τὰ γένεια⁵;». Στὴ συνέχεια θεωρεῖ τὰ γένεια σύμβολο ἐπιβολῆς καὶ κοινωνικῆς προβολῆς, ἱκανὰ νὰ ἀνατρέψουν τὸ καθιερωμένο προβάδισμα τῶν πρεσβυτέρων: «Καὶ ἐσεῖς οἱ νέοι νὰ τοὺς τιμᾶτε. Καὶ ἂν τύχει ἓνας ἄνθρωπος καὶ εἶναι τριάντα χρονῶν, ὅπου ἄφησε τὰ γένεια παραπάνω νὰ καθήσει ἀπὸ ἐκεῖνον ὅπου ξουρίζεται, τόσον καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὡσὰν καὶ εἰσὲ τραπέζι ἂν τύχει⁶».

Σύμβολο ἀρχοντικῆς καταγωγῆς, σημάδι ὅτι ὁ δρόμος γιὰ τὴν ἐξουσία (δημογεροντία) ἦταν ἀνοικτός, ἀποτέλεσε ἡ διατήρηση τῆς γενειάδας στὴν Ἀθήνα⁷ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπου μονάχα ὅσοι ἀ-

1. Οἱ περιορισμοὶ ποὺ ἐβάζαν τὸ φερμάνια ἦταν περισσότερο ἔντονοι καὶ αὐστηροὶ γιὰ τίς κατώτερες τάξεις, γιὰτὶ οἱ ἐξέχοντες, οἱ προστατευόμενοι, καθὼς καὶ οἱ κάτοικοι ὀρισμένων προνομιοῦχων περιοχῶν (π.χ. νησιὰ) μποροῦσαν νὰ φορέσουν καὶ εὐρωπαϊκὰ ἐνδύματα καὶ τὰ πολύχρωμα τουρκικὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πράσινο (Π. Μ. Κοντογιάννη, Οἱ Προστατευόμενοι, Ἀθηνᾶ, τ. 29 (1917), σ. 30 κ.έ.).

2. M. D' Ohsson, Tableau général de l'empire ottoman, τ. 4, Paris 1824, σ. 158, 160, 211 κ.έ. Πβ. Ἐλένη Βουραζέλη, Ὁ βίος τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν ξένων περιηγητῶν, Ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 106, 220-21.

3. Γι' αὐτὸν βλ. παρακάτω, σ. 382, σημ. 5.

4. Θ. Ν. Φιλιάδελφῆως, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, τ. Α, Ἐν Ἀθήναις 1902, σ. 336 καὶ Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν τ. 3, 24959, σ. 3.

5. Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, Διδασχὰ, χφ Κ. 94β Γεν. Ἀρχείων (βλ. Ἰωάννου Β. Μενοῦνου, Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδασχές, πολυγρ. κειμ. διδάκτορ. διατριβῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Ἀθῆνα 1977, σ. 132).

6. Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, Διδασχὰ, ὅ.π., σ. 133.

7. Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὴν Ἀθήνα περιορίζονται χρονικὰ στὸ 17ο αἰῶνα κ.έ. Κι αὐτὸ γιὰτὶ πρὶν αὐτὴ δὲν παρουσίαζε ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ Δυτικὸ κόσμον καὶ οἱ περιη-

νήκαν στην πρώτη κοινωνική τάξη των 'Αθηνών, την τάξη των 'Αρχόντων¹, είχαν το δικαίωμα να εκλεγούν Δημογέροντες: «δὲν ἤρκει ὅμως ἡ οἰκογενειακή καταγωγή ὅπως προταθῆ τις ὡς Δημογέρων· ἀπαιτεῖτο καὶ ὄριμος ἡλικία, πολὺ ἐκτιμωμένον καὶ τοῦ συνήθως συμπαραομαρτοῦντος βαθέος γενεῖου, ὅπερ οἱ μὴ ἐστερημένοι ἐκ φύσεως τοιοῦτου ἀπαραιτήτως ἐτρεφον»².

'Αξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ ἀξιόπιστου περιηγητῆ, J. Spon³, ὁ ὁποῖος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι δὲν ἦταν μονάχα οἱ ἐπίτροποι (δημογέροντες) ποὺ φοροῦσαν μεγάλες τόκες μὲ μικρὰ μπόρ ἀπὸ βελουτὲ ὕφασμα, ἀλλὰ ὅλοι οἱ ἄρχοντες ἢ οἱ πρῶτοι ἔμποροι ἀπὸ τῆ στιγμῆ ποὺ ἀφήνουν νὰ μακρύνει ἡ γενειάδα τους. Καὶ ὁ συνοδοιπόρος του George Wheler προσθέτει «ὅτι οἱ ἐκ τῆς ἀρχοντικῆς τάξεως σπανίως ἀνέρχονται τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπιτρόπου, ἐὰν ἡ καθεστηκυῖα ἡλικία δὲν δώσῃ αὐτοῖς σοβαρότητα καὶ γενειάδα μακρὰν· διότι τότε πρῶτον ἀρχίζουσι νὰ τιμῶνται διὰ τοῦ τίτλου τῶν Γερότων καὶ 'Αρχόντων, φέρουσι δὲ καὶ τὸν ὑψηλὸν μαῦρον πῖλον...»⁴.

Τέλος καὶ ὁ θρηνογράφος τῆς 'Αθήνας ἱερέας Γεώργιος Μπουμπούλης⁵ ἀναφέροντας τὴν ἐμφάνιση τῶν 'Αθηναίων ἀρχόντων στὰ παλαιότερα χρόνια

γητὲς σπανίζουν. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 17ου αἰώνα, ἀπ' ὅπου ἔχουμε κι ἐμεῖς πληροφορίες, ἡ 'Αθήνα εὐημερεῖ ἐξαιτίας τῶν σχέσεών της, ἐμπορικῶν προπάντων, μὲ τὴν Εὐρώπη. Ἡ Γαλλία π.χ. ἀναπτύσσει τὸ ἐμπόριό της, δημιουργεῖ οἰκονομικὰ προγεφυρώματα, ἀνοίγει δρόμο στὶς ἱεραποστολὲς (ἐγκατάσταση τῶν 'Ιησοῦτῶν τὸ 1641, τῶν Καπουκινῶν τὸ 1658), ὀργανώνει ἐκστρατεῖες ἀρπαγῆς ἢ ἀγορᾶς τῶν ἀρχαιοτήτων, κι ἔτσι δημιουργεῖται μιὰ ἐπικοινωνία ἱκανὴ νὰ ἐπηρεάσει κάπως τὸν τρόπο ζωῆς τῶν πλούσιων τουλάχιστον 'Αθηναίων. Πβ. Κ. Μ π ῖ ρ η, Τὰ 'Αττικὰ τοῦ 'Εβλιά Τσελεμπῆ, «'Αθηναϊκά», τ. 2 (1957 - 58), σ. 6. "Ἐτσι λοιπὸν καὶ στὴν ἐνδυμασία οἱ πηγὲς τῆς ἐποχῆς μᾶς ἀποκαλύπτουν ὅτι, παράλληλα μὲ τὴν τήρηση τῆς παράδοσης, ἡ ἀνώτερη τάξη τῶν 'Αθηναίων φοροῦσε καὶ παριζιάνικα πανωφόρια μὲ κουμπιά καὶ ὅτι οἱ 'Αθηναῖες ἀγαποῦσαν τὰ καπελίνα τῆς εὐρωπαϊκῆς μόδας: Μ π ῖ ρ ης, ὅ.π., σ. 5-6. Πιθανὸς ἴσως εἶναι καὶ οἱ ἐπιδράσεις στὸ σχῆμα, τὴν περιποίηση κ.λπ. τῆς γενειάδας.

1. Δ. Γ ρ. Κ α μ π ο ῦ ρ ο γ λ ο υ, 'Ιστορία τῶν 'Αθηνῶν, τ. 2, 21959, σ. 91: «ὅπως ἔχη τις τὰ προσόντα διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ Δημογέροντος ἐν 'Αθήναις, ἔπρεπε ἀπαραίτητως νάνῃκη εἰς τὴν πρώτην κοινωνικὴν τάξιν τῶν 'Αθηνῶν, εἰς ἣν ὀλίγισταί οἰκογένειαί ἀνήκον: Εἰς τὴν τῶν 'Αρχόντων». Οἱ ὑπόλοιπες τάξεις ἦταν: οἱ νοικοκυραῖοι (δεύτερη τάξη), οἱ ἐργατικοὶ καὶ οἱ παζαρίτες (τρίτη τάξη) καὶ οἱ χωριάτες (τέταρτη τάξη). Βλ. Κ. Α. Χ ρ η σ τ ο μ ἄ ν ο υ, 'Ανακινώσεις, Μνημεῖα τῆς 'Ιστορίας τῶν 'Αθηναίων, τ. Γ, 'Ἐν 'Αθήναις 1892, σ. 139.

'Ἡ κοινωνικὴ ἰσοπέδωση τῶν τάξεων καὶ τὸ δικαίωμα ἐκλογῆς δημογερόντων καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες τάξεις ἔγινε μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821.

2. Δ. Γ ρ. Κ α μ π ο ῦ ρ ο γ λ ο υ, ὅ.π., σ. 66.

3. J a c o b S p o n, Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant. τ. 2, Amsterdam 1679, σ. 238.

4. Βλ. Δ. Γ ρ. Κ α μ π ο ῦ ρ ο γ λ ο υ, ὅ.π., σ. 66.

5. "Ἐγραψε τὸ «Θρῆνο τῆς 'Αθήνας», ὅπου ἐκθέτει, ποιητικὰ ἀλλὰ καὶ μὲ λεπτομέρειες τὸ μαρτυρικὸ θάνατο (1678) τοῦ ἄρχοντα Μιχαῆλ Λίμπωνα, ὁ ὁποῖος ὑπερασπιζόταν

μαζί με ἄλλους ραγιαδες, μπροστὰ στὸ Σουλτάνο, γιὰ νὰ ζητήσουν τὴν προστασία τῆς πόλης τους, εἶδαμε νὰ θεωρεῖ ὡς «ξεχωριστοὺς» ἐκείνους ποὺ εἶχαν «πολιάν» γενειάδα.

Δυστυχῶς δὲν ἔχουμε στὰ χέρια μας εἰκόνες, ποὺ νὰ ἀναπαριστάνουν Ἀθηναῖο ἀρχοντα: Οἱ προτεινόμενες ἀπὸ τὸ Δ. Καμπούρογλου¹ (εἰκ. 1, 2) δὲν εἶναι ἀπόλυτα παραδεκτές, γιὰτὶ δὲν ἀπεικονίζουν με βεβαιότητα Ἀθηναίους ἀρχοντες, ἀλλὰ γενικά «Ἕλληνες εὐγενεῖς. Διακρίνεται πάντως ἡ γενειάδα, ὡς δηλωτικὴ τῆς τάξης καὶ τῆς κοινωνικῆς τους θέσης (ὀφείλω ἐξ ἄλλο) νὰ πῶ ὅτι ἡ φορεσιὰ φαίνεται ἀθηναϊκῆ. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ ὁ Καμπούρογλου τοὺς προβάλλει γιὰ Ἀθηναίους εὐγενεῖς).

Διαπιστώνεται λοιπόν, ὅτι οἱ ὑποψήφιοι γιὰ τὴν ἐξουσία καὶ οἱ ἤδη ἐκλεγμένοι δημογέροντες (ἄλλωστε ἡ λέξις «δημογέρον» ἢ «γέροντας» δηλώνει τὴν κατὰλληλῃ γι' αὐτὸν τὸν τίτλο ἡλικία καὶ τὴν ἀνάλογη ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση) ἄφηναν πραγματικὰ μακριὰ γενειάδα, «βαθὺ γένειον», κατὰ τὸν Δ. Καμπούρογλου, «μακρὰν γενειάδα», κατὰ τὸν Wheeler. Οἱ ὑπόλοιποι τῆς πρώτης κοινωνικῆς τάξης, ἂν κρίνουμε καὶ ἀπὸ τίς σχετικὲς εἰκόνες, ἐνδέχεται νὰ διατηροῦσαν μικρότερη γενειάδα, ἕνα εἶδος μουσι. Ἴσως αὐτὸ ὑπονοεῖ ἡ πληροφορία τοῦ σπουδαίου περιηγητῆ Cornelio Magni², ὁ ὁποῖος μιᾶ με εἰρωνεία γι' αὐτὴ τὴν τάξη, ποὺ τὰ μέλη της ἔχουν «φορεσιὰ σοβαροφανῆ καὶ γελοία» καὶ «κουρεῦουν τὰ γένεια γύρω γύρω στὸ πηγούνι».

Τῆ δευτέρῃ περιόδῳ τῆς Τουρκοκρατίας (1688-1821)³ ἡ κατάσταση γιὰ τὴν Ἀθῆνα γίνεται σκαιότερη. Ἐχουν στὸ ἐνεργητικὸ τους οἱ Ἀθηναῖοι μιὰν

τὰ καταπατημένα ἀπὸ τοὺς Τούρκους προνόμια τῶν Ἀθηναίων. Γι' αὐτὸν βλ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, ὅ.π., τ. 1, 21959, σ. 52-56. Τὸ ποίημα βρέθηκε γραμμένο στὸ πρῶτο φύλλο τῶν πολυθρύλητων «ἀναργυρίων ἀποσπασμάτων ἢ φύλλων», ποὺ δημοσιεύτηκαν στὸ 340 τεῦχος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος (1855), βλ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, ὅ.π., σ. 36 κ.ε.

1. Ὁ.π., τ. 3, σ. 11 καὶ 80. Προέρχονται ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Cesare Vecellio, *Costumes anciens et modernes, Habiti antichi et moderni di tutto il mondo*, Paris 1860, τ. Β, σ. 401 καὶ τοῦ Nicolo de Nicolai, *Le navigationi et viaggi, fatti nella Turchia*, βιβλ. 4, Βενετία 1580, σ. 178.

2. Cornelio Magni, *Relazione della città d'Athene, colle provincie dell' Attica, Focia, Beozia, e Negreponete, nei tempi che furono queste passeggiate da Cornelio Magni l'anno 1674, Parma 1688*, σ. 25.

3. Ἡ ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας διαιρεῖται σὲ δύο περιόδους: 1458 - 1687 καὶ 1688 - 1821. Σταθμὸς, ἡ κατὰληψη τῶν Ἀθηνῶν στὰ 1687 ἀπὸ τὸ Βενετὸ Μοροζίνι. Ἡ διάρρηξη γίνεται ὄχι τόσο γιὰ τὴν ὀλιγόμηνη παρεμβολὴ τῆς Βενετικῆς κατοχῆς, ὅσο γιὰ τὰ ἐπακόλουθὰ της: τὴ διάψευση τῶν ἐλπίδων γιὰ ἐλευθερία, τὸν ξεριζωμὸ, τὴ διασπορά, τὴ μεταβολὴ γενικὰ τῆς φυσιογνωμίας τῆς πόλης ἀπὸ κει κί ὕστερα. βλ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, ὅ.π., τ. 1, σ. 19.

άνταρσία έναντίον τῶν Τούρκων, μετὰ τις ὑποσχέσεις τῶν Βενετῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν πίκρα τοῦ ἐκπατριμοῦ τους σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ τῆς καταστροφῆς τῆς πόλης τους. Ὅταν γυρνοῦν πάλι πίσω, βρίσκουν ἐρείπια. Ὁ ὅλος τρόπος ζωῆς ἐκτουρκίζεται περισσότερο, μιὰ κατάσταση, πού ἴσως ἔγινε βίαια

(Εἰκ. 1)

Ἑλληνας εὐγενῆς (N. Nicolai)

ἢ ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα ἢ ἦταν ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τῆς παρατεινόμενης σκλαβιάς. Ἔτσι καὶ ἡ ἐνδυμασία, τουλάχιστον τῶν ἀρχόντων, ἔχει πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν τουρκικὴ (καλπάκι, τερλίκια, σαλβάρι κ.λπ.). Ἀνάλο-

(Εἰκ. 2)

Ἕλληνας εὐγενῆς (C. Vecellio)

γες ἴσως εἶναι καὶ οἱ ἐπιδράσεις στὴ γενειάδα, γιατί ἡ πρώτη κοινωνικὴ τάξη τῶν Ἀθηναίων ἀφήνει τώρα γένεια μονάχα σὲ περίπτωσι πένθους¹

1. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, ὁ. π., τ. 3, σ. 11: «διότι μόνον ὅταν εἶχον πένθος δὲν ἔκειρον τὸν πώγωνα», γνωστὸ ἔθιμο ποὺ δείχνει τὸν πόνο καὶ τὴν λύπη μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, κοινὸ μᾶλλον σ' ὅλους τοὺς Ἕλληνας ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ περιη-

«Μονάχα οι παπαδες είχαν γένεια. Οι άλλοι αφήνουν ένα μαύρο φουντωτό μουστάκι στο πάνω χέιλι τους», λέγει ο περιηγητής Laurent¹. Πραγματικά,

(Είκ. 3) Έλληνας άρχοντας (Otto M. Baron de Stackelberg)

τόσο οι πίνακες τοῦ Dodwell² ὅσο καὶ τοῦ Stackelberg³ παρουσιάζουν άρχοντες με̄ ξυρισμένο τὸ κεφάλι⁴, κόμμωση δηλαδή τουρκική, καὶ μονάχα

γητῆς Baron de Riedesel, *Remarques d'un voyageur moderne au Levant*, Amsterdam 1773, σ. 213 «...αφήνουν νά μεγαλώσουν τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια τους». Δὲν θὰ ἦταν άσκοπο νά ποῦμε, με̄ τὴν εὐκαιρία αὐτή, ὅτι ἡ διατήρηση τῶν μακριῶν μαλλιῶν καὶ τῆς γενειάδας σὲ περιπτώσεις πένθους σημαίνουν ἴσως καὶ άντληση ἀπὸ αὐτὰ ζωτικῆς δύναμης, σὲ μιὰ στιγμή, ὅπου ὁ θάνατος, πὸ μῆκε σ' ἓνα σπιτικό, άπειλεῖ καὶ τοὺς ὑπόλοιπους. Δὲν εἶναι άσχετα μ' αὐτὸ καὶ τὰ διάφορα άποτρεπτικά νεκρικά ἔθιμα. Ἀντίθετα οἱ άρχαῖοι (Φ. Κοκουλέ, *Θεσσαλονίκης Εὔσταθίου τὰ Ααογραφικά*, τ. Α, Ἀθήναι 1950, σ. 488· Α. Βερναρδάκη, *Περὶ Ἀμφιέσεως*, Ἐν Ἀθήναις 1906, σ. 22) διακρίνονταν θὰ ἔλεγε κανεὶς ἀπὸ περισσότερον άλτρουισμό καὶ πρόσφεραν τὴ «δύναμή» τους (πενθητήριος πλόκαμος), στοὺς νεκροὺς τους, πὸ τὴν ἔχουν άνάγκη μιὰ καὶ ὀδηγοῦνται, σύμφωνα με̄ τὶς δικῆς τους θρησκευτικῆς δοξασίης, «στὸ φοβερὸ κόσμο τοῦ Ἄδου». Ἡ ἴδια συνήθεια φαίνεται ὅτι διατηρήθηκε άκόμη καὶ στὰ χρόνια τοῦ Βυζαντίου, σύμφωνα με̄ μαρτυρία τοῦ Εὔσταθίου (Φ. Κοκουλέ, ὅπ., σ. 488). Βλ. καὶ σ. 396, σημ. 1. παρ. κειμ.

1. Peter Edmund Laurent, *Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey, and Italy, made in the years 1818 and 1819. Illustrated with coloured plates*, London 1821, σ. 111.

2. Ed. Dodwell, *Views in Greece from Drawing*, London 1821, τ. I, σ. 337.

3. Otto M. Baron de Stackelberg, *Costumes et usages des peuples de la Grèce moderne, gravés d'après les dessins exécutés sur les lieux en 1811*, Rome, 1825, πιν. XXV.

4. Ὅχι μόνον στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. (εἰκ. 7. 8) οἱ άρχοντες παρουσιάζονται συχνά μ' αὐτὴ τὴν κόμμωση, τὴν ἐπιβαλλόμενη γιὰ τοὺς Τούρκους:

μουστάκι στὸ πρόσωπο (εἰκ. 3, 4), ἐμφάνιση σχεδὸν ἴδια γιὰ ὅλους τοὺς ἄρχοντες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ (εἰκ. 5, 6) τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

(Εἰκ. 4) Ἀθηναῖος ἄρχοντας (C. H. Pouqueville, Voyage de la Grèce, τ. 5, Paris 1827, σ. 42)

«Οἱ Τοῦρκοι εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς ἄφινον βόστρυχον, ἐξυρίζον δὲ τὸ ὑπόλοιπον αὐτῆς» (Ἑλ. Βουραζέλη, β. π., σ. 106). Διαφωνεῖ ἐδῶ ὁ Καμπούρογλου, ὁ ὁποῖος θέλει τὸν ἄρχοντα, τὴν τάξην «τῶν εὐγενῶν» γενικότερα, μὲ μακριὰ μαλλιά: «τὸ ἀρχοντόπουλο ἅμα ἐνηλικιωθὲν ἔπαυε κεῖρον τὴν κόμην» (β. π., τ. 2, σ. 94)· «ὡς καὶ ἄλλοτε ἐσημειώσαμεν οἱ Ἄρχοντες δὲν ἔκειρον τὴν κόμην» (β. π., τ. 3, σ. 11)· «μετὰ ταῦτα ἐκτένιζε τοῦ γαμβροῦ τὴν μακρὰν κόμην (ἐὰν ἀνῆκε εἰς τὴν πρώτην κοινωνικὴν τάξιν)» (β. π.,

(Εικ. 5) Προεστὸς κατὰ τὸν 18ο αἰώνα ('Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΑ, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν Α.Ε., σ. 137)

τ. 3, σ. 41). Δὲν μποροῦμε νὰ ξέρομε πάντως ἂν αὐτὴ ἦταν πραγματικὰ ἡ κῶμωση τῶν ἀρχόντων (οἱ ἀπεικονίσεις πού ἔχουμε στὰ χέρια μας δηλώνουν τὸ ἀντίθετο), ἢ ἂν αὐτὸ ἀποτελεῖ μιά προσπάθεια τοῦ Καμπούρογλου νὰ δικαιολογήσει τὴ δουλικὴ μίμηση τῶν κοτζαμπάσηδων, ἢ νὰ τὸ ἀποδείξει ὡς «παραδοσιακό», ἑλληνικὸ χτένισμα (βλ. καὶ σ. 393 παρ. κειμ.).

Παρ' ὅλα αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἡ γενειάδα δὲν ἔπαψε, εὐκαιριακά, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ν' ἀποτελεῖ διακριτικὸ γνώρισμα τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς πρώτης κοινωνικῆς τάξης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Γράφοντας γιὰ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ διοίκησίν της ὁ περιηγητὴς Richard Chandler¹ λέγει γιὰ τοὺς ἐπι-

(Εἰκ. 6) Ἄρχοντας Λειβαδιάς (L. Dupré, Voyage à Athènes, et à Constantinople, ou, Collection de portraits, de vues et des costumes grecs et ottomans, Paris 1825)

τρόπους οἱ ὁποῖοι ἐκλέγονται ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐπιφανεῖς πολίτες: «εἶναι ἀξιοσέβαστοι μὲ τὶς μακριές τους γενειάδες». Δὲν εἶναι ἄσχετη καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ ἀξιόπιστου περιηγητῆ John Hobhouse, τοῦ συνοδοιπόρου τοῦ Byron, ὁ ὁποῖος ἔγραψε ὅτι «γενειάδες διατηροῦσαν μονάχα οἱ παπᾶδες, ὁ ἀνώτερος

1. Richard Chandler, Travels in Greece or, an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti... Oxford 1776, σ. 120.

κλήρος, οί κοτζαμπάσηδες και άλλοι άνθρωποι τῆς ἐξουσίας»¹. Τὸ ἴδιο πι-

(Εἰκ. 7) Μιχαήλ - Βόδας - Σοῦτσος, Φαναριώτης, Ἡγεμόνας Μολδαβίας (Ἐθνικὸν Ἱστορικὸν Μουσεῖον, βλ. Πρόχειρα, Ἱστορικὸν Λεύκωμα τῆς Ἑλλ. Ἐπαναστάσεως, Μέρος Α', ἐκδ. οἰκ. Μέλισσα, Ἀθῆναι 1970, σ. 43)

1. John. Cam. Hobhouse, A Journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople, during the years 1809 and 1810, τ. 1, London 1813, σ. 496.

στοποιεῖται καὶ ἀπὸ τῆ σύγκριση τῶν πινακῶν ποὺ δημοσιεύονται στὸ «Ἱστορικὸν Λεύκωμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», ὅπου μονάχα Φαναριῶτες (σημαδί: ἐδῶ καὶ ἐξ οὐσίας καὶ σοφίας) πρόκριτοι, κοιτσαμπάσῃδες (εἰκ. 7, 8) καὶ ὁ κληρὸς ἀπεικονίζονται μὲ γενειάδα¹.

Κάποτε, τέλος, καὶ οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ κατώτερες τάξεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἄφηναν γένεια, ἀλλὰ ἀπὸ ἀφροντισιὰ καὶ ἀνάγκη, ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Δ. Καμπούρογλου, ἀναφερόμενος περιφρονητικὰ ὕσως στὰ μακριὰ μαλλιά τῶν ἰδίων τάξεων, ποὺ εἶναι κόμμωση, γι' αὐτόν, ἀρχοντικὴ (βλ. σ. 386, σημ. 4): «...οἱ ἐν τοῖς χωρίοις ἄφινον αὐτὴν μᾶλλον ἐξ ἀγροικίας ἢ ἐξ ἐθίμου²». Δὲν ἦταν ἐδῶ ἡ γενειάδα κάποιου διακριτικὸ σύμβολο εὐγενικῆς καταγωγῆς, γιατί «ὁ φτωχὸς γενιά δὲν ἔχει· μόνο γένεια καὶ μουστάκια»³.

Μουστάκι πάντως ἄφηναν σχεδὸν ὅλες οἱ τάξεις τοῦ λαοῦ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας⁴. Σχεδὸν ὅλες οἱ ἀπεικονίσεις ποὺ μᾶς διασώζονται (εἰκ. 9, 10) παρουσιάζουν τὸν ὑπόδουλο Ἑλληνα τῶν κατώτερων κυρίως τάξεων, τόσο στὰ χρόνια τῆς δουλείας ὅσο καὶ στὰ χρόνια τοῦ Ἀγῶνα, μὲ πλούσιο καὶ περιποιημένο μουστάκι· καὶ μὲ μακριὰ μαλλιά ριγμένα στοὺς ὤμους, ἀλλὰ μὲ ξυρισμένο τὸ μπροστινὸ τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ, κόμμωση ποὺ ἐπιβλήθηκε, ὕπως γράφει ἡ Βουραζέλη, ἀπὸ αὐστηρὲς διατάξεις ποὺ «καθόριζαν καὶ τὸν τρόπον τῆς κομμώσεως τοῦ ραγιά, διάφορον τῆς τοῦ Μουσουλμάνου»⁵. Στῆ συνέχεια ἡ Βουραζέλη, μὲ βάση τὸν περιηγητὴ Edouard Brown⁶, γράφει ὅτι «οἱ Τοῦρκοι εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς ἄφινον βόστρυχον, ἐξύριζον δὲ

1. Ἱστορικὸν Λεύκωμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, μέρος Α, Ἀθῆναι 1970, σ. 40, 43, 133, 134, 157, 217, 235.

Ἡ συμβολικὴ ἔννοια τῆς γενειοτροφίας δὲν μποροῦσε νὰ μείνει ἔξω ἀπὸ τις παροιμίες. Μὲ τὴ βεβαιότητα, ὅτι οἱ πλούσιοι καὶ οἱ δυνατοὶ εἶναι οἱ εὐνοούμενοι αὐτῶν ποὺ ἐξασκοῦν τὴν κάθε εἶδους ἐξουσία, ὁ λαὸς λέγει: «Ὅποιος ἔχει γένεια, τρώει μὲ τὸν δεσπότη» (Ν. Πολίτου, Παροιμίαι, τ. Γ, Ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 524, 19α). Δὲν ἔφευγε πάλι ἀπὸ τὴν προσοχὴ τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρώπου ἡ εὐκολία, μὲ τὴν ὁποία προμηθεύονται τὰ ἀγαθὰ οἱ δυνατοί, τὴ στιγμή ποὺ οἱ ἄλλοι ἀδυνατοῦν νὰ τὰ ἀπολαύσουν, κι ἔδωσε τὴν ἐπόμενη «συνεκδοχικὴ» παροιμία, ὅπου τονίζεται ἡ μεγάλη σημασία τῆς γενειάδας στὴν ὅλη ἐμφάνιση: «Γένεια θωροῦν τὰ ψάρια κ' ἔρχονται», ἢ «γένεια γένεια τρώγουν ψάρια καὶ τὰ μαῦρα τὰ μεγάλα» (β.π., σ. 521, 10 καὶ σ. 520, 7 ὅπου καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς παροιμίας). Προειδοποιητικὰ ἢ καὶ εἰρωνικὰ πάντως ὁ λαὸς λέγει ὅτι πολλὰς φορές, ἀντὶ γιὰ ὠφέλειες καὶ τιμές, ἔχουν τὰ «γένεια» καὶ ἐνοχλήσεις καὶ κινδύνους περισσότερους ἀπ' ὅτι οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι: «γένεια - γένεια τρῶν τὰ ψάρια, (μὰ) καὶ μερικὰ λιθάρια» (β.π., σ. 520, 9).

2. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, β.π., τ. 3, σ. 13.

3. Δ. Σ. Λουκάτου, Κεφαλονίτικα γνωμικά, Ἀθῆναι 1952, σ. 131.

4. Κ. Σιμπούλου, Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα, τ. Β, Ἀθήνα 1973, σ. 490, 523, 552. τ. Γ₁, Ἀθήνα 1975, σ. 233, 509. τ. Γ₂ Ἀθήνα 1975 σ. 289, 292, 475.

5. Ἐλ. Δ. Βουραζέλη, β.π., σ. 106.

6. Edouard Brown, Relation de plusieurs Voyages (1674), σ. 89= Βουραζέλη, σ. 106 (βλ. καὶ σ. 386, σημ. 4).

τὸ ὑπόλοιπον αὐτῆς· τὸ ἀντίθετον ὄφειλον οἱ Χριστιανοὶ νὰ κάμνωσι.
Ἄλλὰ καὶ ἄλλοι περιηγητῆς σκιαγραφοῦν αὐτὸν τὸν τρόπο κόμμωσης¹, ὃ

(Εἰκ. 8) Ἀσημάκης Φωτήλας, κοτζάμπασης Καλαβρύτων
(Ἐθνικὸν Ἱστορικὸν Μουσεῖον, βλ. ὅ.π., σ. 157)

1. Κ. Σιμόπουλου, ὅ. π., τ. Α, σ. 416. τ. Β, σ. 523, 605, 686, 768. τ. Γ₁, σ. 140-41, 157, 523, 554. τ. Γ₂, σ. 174, 249, 447, 560.

ὁποῖος, ὡς σημειωθεῖ θεωρήθηκε καὶ κατάλοιπο ἀρχαίων συνηθειῶν¹.

(Εἰκ. 9)

Τύπος "Ἐλληνα (L. Dupré, δ.π.)

1. Κ. Σιμόπουλος, δ. π., τ. Γ₁, σ. 157: Ὁ Πλούταρχος ἤδη ἀποδίδει τὸ ἔθιμο στοὺς Ἄβαντες καὶ ἀναφέρει ὅτι υἰοθετήθηκε γιὰ καθαρὰ στρατιωτικούς σκοπούς, γιὰ νὰ μὴν τοὺς ἀρπάζουν οἱ ἀντίπαλοι ἀπὸ τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μαχῶν σώμα μετὰ σώμα: «Ὅπως οὖν μὴ παρέχοιεν ἐκ τῶν τριχῶν ἀντίληψιν τοῖς πολεμίοις ἀπεκείραντο. Τοῦτο δὲ ἀμέλει καὶ Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνα ἐνοήσαντά φασι προστάζει τοῖς στρατηγοῖς ξυρεῖν τὰ γένεια τῶν Μακεδόνων ὡς λαβὴν ταύτην ἐν ταῖς

Κατ' ἀναλογία τὸ κόσμιο τῆς γενειάδας, τοῦ μουστακιοῦ καὶ τῶν μαλλιῶν¹, συνέχισε νὰ ἔχει τὴν ἴδια, ὅπως καὶ παλιά², συμβολικὴ ἔννοια τῆς τιμωρίας καὶ τῆς πρ ο σ β ο λ ῆ ς: Τῆ σημασία τῆς διαπόμεψυσης ἔχει π.χ. ἡ ἐνέργεια τῶν Ἄγγλων στὰ Ἑπτάνησα, στὶς ἀρχές τῆς Ἐπανάστασης (Ἰούλιος 1821), νὰ ξυρίσουν τὴ μισὴ γενειάδα τῶν ἱερέων ποὺ εἶχαν ἐκδηλωθεῖ ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνα: «Ἱερεῖς τοῦ Ὑψίστου σεβάσμιοι ξυρίζονται τὸ ἥμισυ πρόσωπον πρὸς κοινὴν κατασχῶν»³. Στὴ δύναμη αὐτοῦ τοῦ ἐθίμου ὑπέκυπταν ἀκόμη πιὸ σημαίνοντα πρόσωπα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κ. Σιμόπουλος: «Πρῶτα πρῶτα οἱ μοιχοὶ (ἀλλὰ καὶ οἱ μέθυσοι, οἱ ἀντάρτες ἀκόμη καὶ ἐξέχοντα πρόσωπα, πατριάρχες καὶ βασιλιάδες) ματιγώνονταν καὶ ὕστερα κουρεύονταν. Κρανίο κουρεμένο («ὠοῦ φιλότερον») ἀποτελοῦσε τὴν ἐσχάτη κατασχῶν»⁴.

μάχαις οὖσαν προχειροτάτην) (Θησεύς, 5). Τὸ ἴδιο ἀναφέρει καὶ ὁ Σ τ ρ ά β ω ν γιὰ τοὺς Κουρήτες (Γεωγραφικά, 1, 465).

Σύριζα μονάχα σὲ δύο περιπτώσεις ἔκοβαν τὰ μαλλιά τους οἱ ἀρχαῖοι: ὅταν εἰσέρχονταν στὸ στάδιο τῆς ἐνγλικίωσης (ἀθρεπτήριος πλόκαμος) καὶ ὅταν πενθοῦσαν («πενθητήριος πλόκαμος»), σύμφωνα μὲ τὴ μεταγενέστερη μαρτυρία τοῦ Εὐ σ τ α θ ί ο υ (σχολ. Ἰλ. Β. 11). «Λέγονται δὲ τὸν μὲν ἄλλον πάντα χρόνον κομᾶν οἱ Ἑλλῆνες ἐν δὲ πένθους καιρῷ κείρεσθαι» καὶ ἄλλοῦ πάλι (Ἰλ. Γ 43): «καὶ οὐ μόνον ἐπὶ πένθει ὅπερ ἐν Πατρόκλῳ γίνεται, ἀλλὰ καὶ ἄλλως ἐπὶ ἀνατροφῇ» (βλ. πρόχειρα Αἰ σ χ ὕ λ ο υ «Χοηφόρος», μετ. καὶ σχόλια Ἐ ρ ρ ί κ ο υ Χ α τ ζ η ν έ σ τ η, ἐκδ. Ζαχαρόπουλου, σ. 114).

Τὴν ὥρα τῆς ἐνγλικίωσης ἐνὸς ἀτόμου καὶ τῆς εἰσόδου του στὴν εὐρύτερη κοινωνικὴ ὁμάδα γινόταν μιὰ ὀρισμένη τυπικὴ τελετὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἔκοβαν τὰ μαλλιά τοῦ ἐφήβου· βλ. σχετικὰ G. T h o m s o n, Aeschylus and Athens, 1950, σ. 107 κ.έ. (πβ. καὶ Χ α τ ζ η ν έ σ τ η, ὁ.π., σ. 114-5). Σύμφωνα ὁμοίως μὲ τὸν F r a z e r, The Golden Bough, The magic art, τ. I, New York 1966, σ. 30 «τὰ μαλλιά θεωροῦνται κέντρο δυνάμεις ἀπὸ πολλοὺς καὶ στὴν ἐφηβικὴ ἡλικία θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι περιέχουν μιὰ διπλὴ δόση ζωτικῆς ἐνέργειας, μιὰ καὶ κείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν τὸ ἐξωτερικὸ γνῶρισμα καθὼς καὶ ἡ ἐκδήλωση τῆς δυνάμεις ποὺ μόλις ἀπέκτησαν, δηλαδὴ νὰ ἀναπαράγουν τὸ εἶδος. Γι' αὐτὸ μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι προσφέρονταν μᾶλλον τὰ γένηια, παρὰ τὰ μαλλιά τοῦ κεφαλοῦ».

1. Βλ. π.χ. Γ ι ά ν ν η Β λ α χ ο γ ι ά ν ν η, Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, 21966 (Ἐταιρεία Ἑλληνικῶν Ἐκδόσεων, Ἄπαντα τῶν Νεοελλήνων Κλασσικῶν, Βλαχογιάννης), τ. 4, σ. 41 «ὅταν ἔσφαλλον ἦτον τὸ κόσμιο τῶν μαλλιῶν...».

Τὴν ἔννοια τῆς προσβολῆς καὶ τῆς ταπείνωσης ἔχει ἡ ἔκφρασι «κουτρούλα» ἢ «κουρεμένη» ὅταν ἀποδίδεται σὲ γυναίκα.

2. HDA, τ. 1 (1927), σ. 930. D a r e m b e r g - S a g l i o, ὁ.π., σ. 668. Πβ. καὶ Θρησκ. καὶ Ἠθ. Ἐγκυκλ. ὁ.π., σ. 262: «Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων τὸ γένειον ἐθεωρήθη ὡς κόσμημα τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἀντικείμενον σεβασμοῦ. Πᾶσα δὲ προσβολὴ κατ' αὐτοῦ ἐθεωρεῖτο ὡς ἀσέβεια καὶ ὕβρις κατὰ τοῦ φέροντος αὐτό. Διὸ καὶ οἱ ἐχθροὶ ἐνίοτε ἀπέκοπτον τὸ γένειον τῶν αἰχμαλώτων πρὸς ἐξευτελισμὸν αὐτοῦ καὶ τοῦ ἔθνους των».

3. Π α λ α ι ὶ ὦ ν Π α τ ρ ὶ ὦ ν Γ ε ρ μ α ν ο ῦ, Ἄπομνημονεύματα (Ἄπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ 21, 3), Ἀθῆναι 1956, σ. 37.

4. Κ. Σ ι μ ο π ο ὕ λ ο υ, ὁ.π., τ. Α, σ. 425-26. Καὶ στὸ Βυζάντιο ἡ πρώτη

Και ή ύβριστική προτροπή τῶν νικητῶν Σουλιωτῶν πρὸς τοὺς νικημένους Τούρκους (να ξυρίζουν τὰ μυστάκια των, ἐπειδὴ ἐδείχθησαν ἄνδρες, ὅταν δὲν ἦτον ἐντροπή νὰ φανῶσι γυναῖκες, καὶ γυναῖκες ὅταν ἔπρεπε νὰ φανῶσιν ἄνδρες)¹, τὸ ἴδιο νόημα περιέχει. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ σοφὸς παροιμιαικὸς λόγος προ-

(Εἰκ. 10) Ζακύνθιοι ἀγρότες (ὑδατ. Γερ. Πιτσαμάνου, Ἐθνικὸν Ἱστορικὸν Μουσεῖον)

σπαθεῖ, μὲ τὸ σύμβολο τῆς «γενειάδας», νὰ ἀποτρέψει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ νὰ γίνει ἀντικείμενο χλευασμοῦ ἔστω καὶ μιὰ φορά, γιατί ἔπειτα θὰ εἶναι δύσκολο νὰ ξανακερδίσει τὸ σεβασμὸ τῶν ἄλλων: «φθάνει μιὰ φορά νὰ σοῦ πε-

καὶ πιὸ ἀποφασιστικὴ πράξη τῆς διαπόμπευσης «συνίστατο εἰς τὴν ἐν χρῶ κουράν ἢ τὴν ξύριον τῆς κεφαλῆς, τοῦ πώγωνος, τοῦ μύστακος καὶ αὐτῶν ἐνίοτε τῶν ὀφρύων». Τὸ ἐπίθετο ἄλλωστε «μουτζοκουρεμένος» μὲ τὸ ὁποῖο προσαγορεύεται ὁ «Πτωχολέων» περι- κλείει τὸ μέγεθος τῆς κατασχόνης καὶ τῆς ντροπῆς. Βλ. γι' αὐτά, καθὼς καὶ γιὰ τὰ ὅμοια τους στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, Ν. Γ. Πολίτου, Ἰβριστικά σχήματα, Λαο- γραφία, 4 (1912 - 13), σ. 634 καὶ σημ. 6, 640 κ.ε.· πβ. καὶ Κ. Δ. Μέρτζιου, Ἡ ἐν Κρήτῃ ἐπιδημία τοῦ 1593 καὶ ἡ κοπή τῆς γενειάδος, Ἡπειρ. Ἔστια 19 (1970), σ. 403 -11 καὶ ἰδιαιτέρα σ. 408.

1. Χριστοφόρου Περραιβοῦ, Ἀπομνημονεύματα Πολεμικά (Ἀπομνη- μονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ 21, 2), Ἀθῆναι 1956, σ. 41.

ράση ὁ ποντικός ἀπὸ τὰ γένεια»¹. Γι' αὐτὸ στὴν Κρήτη, σύμφωνα μὲ τὸν περιηγητὴ André Thevet, προτιμοῦσαν νὰ τοὺς κόψουν τὰ ἀφτιά καὶ τὴ μύτη (ἄλλος τρόπος τιμωρίας καὶ προσβολῆς), παρὰ τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια².

Ἰδιαίτερα τὸ μουστάκι μέχρι τὰ χρόνια μας σχεδὸν ἦταν γιὰ τὸν Ἑλληνα σημάδι ἀνδροπρέπειας, ἢ στέρησής του ἐξαιρετικὰ ἀτιμωτικῆ, ὥστε ὁ Γ. Α. Μέγας νὰ θεωρήσει ὅτι ὁ τύπος τοῦ σπανοῦ, αὐτοῦ τοῦ «ἔξυπνου ἀλλὰ κακοῦ ἥρωα» (πρβλ. τὴν παροιμία «ἀπὸ σπανὸ ἄνθρωπο μακριὰ τὰ ροῦχα σου»³) πλάστηκε σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἄνδρα ποὺ ἔχει μουστάκι⁴. Ἀντίθετα ὁ Paul Kretschmer, ὁ ὁποῖος ἐπίσης θεώρησε τὸν τύπο τοῦ σπανοῦ ὡς γνήσια ἐλληνικὴ παραμυθιακὴ μορφή, «πίστευε, πὼς πλάστηκε σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν Ἑλληνα παπὰ καὶ καλόγερο, ποὺ ἔχουν πλούσια γένεια. Ἐπειδὴ δηλαδὴ ὁ σπανὸς δὲν ἔχει γένεια, ἢ μόνο ἀραιά, ὁ λαὸς τὸν θεώρησε, λέει ὁ Kretschmer, σὰν τὸν ἀντίποδα τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Θεοῦ, τοῦ κληρικοῦ, καὶ γι' αὐτὸ πονηρό»⁵. Ἡ ἄποψη τοῦ Μέγα εἶναι ἡ πιθανότερη, γιὰτὶ ὁ λαὸς, ὁ δημιουργὸς ἄλλωστε αὐτοῦ τοῦ τύπου, ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς ἀνδρικής μορφῆς, ὅπως εἴπαμε, θεωροῦσε τὸ μουστάκι, τὸ ὁποῖο εἶχε δικαίωμα καὶ νὰ διατηρεῖ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ γενειάδα, πού, ὅπως εἶδαμε, ἦταν προνόμιο τῶν ὀλίγων⁶.

1. Π. Ἀραβαντινοῦ, Παροιμισιολογία, Ἐν Ἰωαννίνοις 1863, σ. 133, 1458.

2. Κ. Σιμόπουλος, ὁ. π., τ. Α, σ. 394. Ἡ ἔκφραση «φτύνω στὰ γένεια σου» δηλώνει καὶ σὲ ἄλλους λαοὺς τὴν περιφρόνηση ποὺ μπορεῖ νὰ τρέφουν γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ κύρος τοῦ ὑβριζόμενου: HDA, 1, στ. 930.

3. Π. Ἀραβαντινοῦ, ὁ. π., σ. 124, 127.

4. G. A. Megas, Der Bartlose im Neugriechischen Märchen, τώρα: Λαογραφία, 25 (1967) σ. 254-267 καὶ πρόχειρα Μ. Γ. Μερακλή, Τὰ παραμύθια μας, Θεσσαλονίκη χ.χ., σ. 72.

5. Βλ. Μ. Γ. Μερακλή, ὁ. π., σ. 72.

6. Σὲ ὠραία ἀντίθεση ζευγαρώνει τὸ σπανὸ μὲ τὴ μαλλιάρη γυναίκα ἢ ἐπόμενη παροιμιακὴ ἔκφραση: «νὰ σὲ φυλάει ὁ Θεὸς ἀπὸ σπανὸ ἄντρα καὶ ἀπὸ μαλλιάρη γυναίκα». Συλλογὴ παροιμιῶν τοῦ Λαογρ. Ἀρχ. Παν. Ἰωαννίνων, λ. σπανός.